

4. Foglalkozás és iskolai végzettség (1994–2002)

A probléma, amelyet vizsgálunk, az egyes iskolai végzettségi csoportok különböző foglalkozásokba kerülési esélyei, illetve az esélyek változása az időben. Az 1994 és 2002 közötti időszakot elemezzük az ÁFSZ bértarifa-felvételének adatain, amelyek teljes munkaidőben foglalkoztatottak évenként reprezentatív mintáit tartalmazzák. Ha a foglalkozások jól reprezentálják a munkahelyi követelményeket, valamint időbeli változásukat, és mind a kereslet, mind a kínálat viszonylag rugalmas, akkor az adott iskolai végzettségekkel az egyes foglalkozásokba kerülés relatív esélyeinek változásai egyszerre jelzik a kereslet és a kínálat szerkezetének változásait. A munkahelyi követelmények szerkezetének és a kínálat szerkezetének átalakulásával az időben változó iskolai végzettség szerkezetű munkahely/munkavállaló párok jönnek létre. Ha – mint esetünkben – a munkahelyi követelmények nagyjából a kilencvenes évtized derekától változnak, mégpedig úgy, hogy a magasabb iskolázottságú munkavállalók iránti kereslet emelkedik, ugyanakkor a kínálat a kilencvenes évek második felében még viszonylag rugalmatlan, akkor a realizált munkahely/munkavállaló párok iskolázottsági összetétele nem változik jelentősen. Ha a kínálat rugalmasabbá válik, akkor a realizált munkahely/munkavállaló párok iskolázottsági szerkezete átalakul, s bizonyos munkahelyeken megnövekszik a magasabb iskolázottságúak aránya, ami az újradefiniált munkahelyi követelményeknek megfelelő párok kialakulását jelzi. Ez persze nemcsak azt jelenti, hogy bizonyos foglalkozásokban megnövekszik a magasabb iskolázottságúak aránya, hanem azt is, hogy ugyanezekben a foglalkozásokban csökken az alacsonyabb iskolai végzettségűek aránya. Kérdés, hogy ez kizorítási hatásként értelmezhető-e, azaz a magasabb iskolázottságúak az alacsonyabb iskolázottságúak helyébe lépnek-e, s emiatt az alacsonyabb iskolázottságúak a korábbinál nagyobb arányban kerülnek a munkanélküliek, illetve az inaktívok közé, illetve hogy a magasabb iskolai végzettség leértékelődése figyelhető-e meg. Az első kérdésre az iskolázottság szerinti munkanélkülivé és inaktívvá válási valószínűségek, a másodikra az iskolázottság szerinti bérhozzamok alakulása adhat választ.

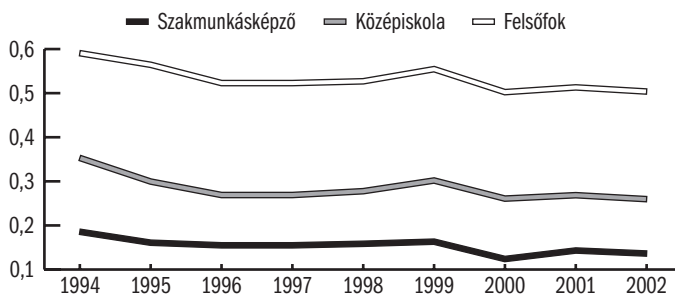
Az első kérdést már korábban megvizsgáltuk. Az sokaság egészére nézve azt láttuk (1. ábra), hogy a felsőfokú végzettségűek munkanélkülivé válási valószínűsége 1997-től folyamatosan nő, a szakközépiskolát végzettek megfelelő mutatója két évvel később, 1999-től kezd emelkedni, de nem növekszik gyorsabban, mint a felsőfokú végzettségűeké, végül a gimnáziumi végzettségűek bekerülési valószínűsége 1995 és 1999 között lassan, majd gyorsan nő, az utolsó három évben viszont inkább csökken. Ennélfogva a munkanélkülivé válás valószínűségét vizsgálva nehezen fedezhetünk fel a kizorítási hatásra utaló jeleket. Az inaktivitás esetében az időszak végén azt látjuk, hogy a szakközépiskolát végzettek inaktivitási esélyei 2000 után megnövekszik, miközben a másik két iskolai végzettségi csoport megfelelő értékei csökkennek (1. ábra). Ez utalhat gyenge, ráadásul a gimnáziumot végzetteket nem érintő kizorítási hatásra. A második problémára a későbbiekben még visszatérünk.

A problémát az 1994–2002 közötti időszakra vizsgáljuk, viszonylag összevont iskolai végzettséggel dolgozunk, részletesebben csak a szakmunkásképzőt, középiskolát végzettekkel, illetve a felsőfokú végzettségűekkel foglalkozunk. A foglalkozást ugyancsak meglehetősen összevont változóval, az egyjegyű FEOR-ral közelítjük. Ennek a nem túlságosan részletes foglalkozási besorolásnak az a hátulütője, hogy nagyon heterogén munkahelyek szerepelnek egy foglalkozásban, ugyanakkor a probléma számítási igények szempontjából még kezelhető. Minden évre multinomiális logitokat becsültünk, amelynek függő változója az adott foglalkozásba kerülés valószínűsége, magyarázó változói pedig: iskolai végzettségek, valamint az életkor (ötéves korcsoportok). Az iskolai végzettségre vonatkozó becslések mindegyike szignifikáns volt, a marginális hatásokat kézzel számítottuk ki, amihez *Greene* (1993, 666. o.) formuláját használtuk, a marginális hatások standard hibáit nem ismerjük. A becsléseket a Függelék *F1. táblázata*, az iskolai végzettségek marginális hatásait az *F2. táblázata* tartalmazza. A közölt ábrán az *F2. táblázat* marginális hatásait látjuk.

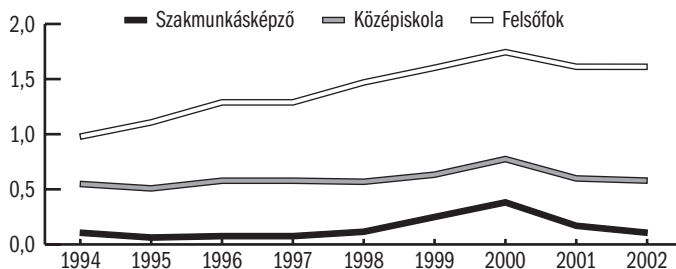
Az eredményeket a 4. ábrában foglaltuk össze. Az ábra egy-egy része egy-egy foglalkoztatási csoportba kerülés marginális hatásait mutatja a vizsgált időszakra: mennyivel növeli vagy csökkenti az adott foglalkozásba kerülés valószínűségét az adott iskolai végzettség (a nyolc osztályos iskolai végzettséghez viszonyítva).

4. ábra: Iskolai végzettség és foglalkozás, 1994–2002

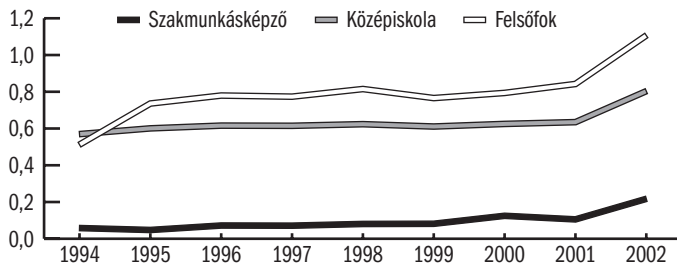
A) Törvényhozók, igazgatási, érdekképviseleti és gazdasági vezetők

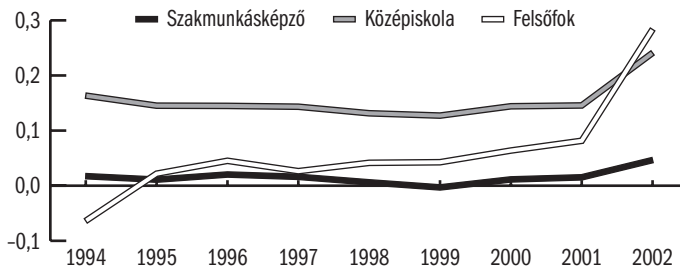
B) Felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozások

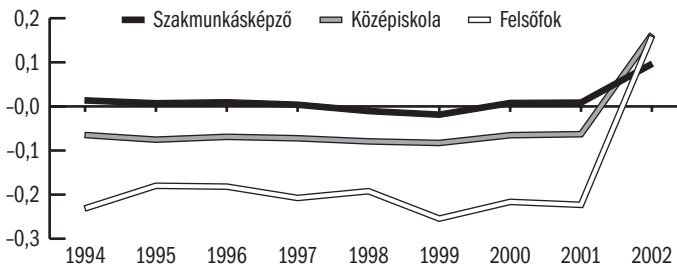
C) Egyéb, felsőfokú vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozások

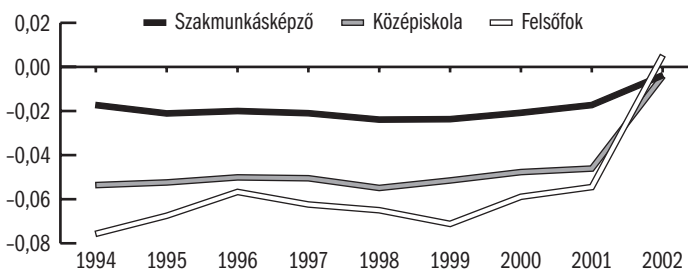
D) Irodai és ügyviteli (ügyfélforgalmi) jellegű foglalkozások

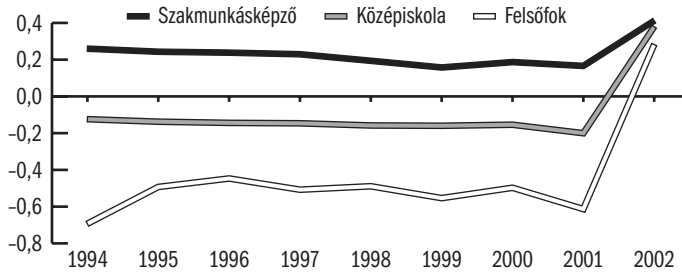
E) Szolgáltatási jellegű foglalkozások

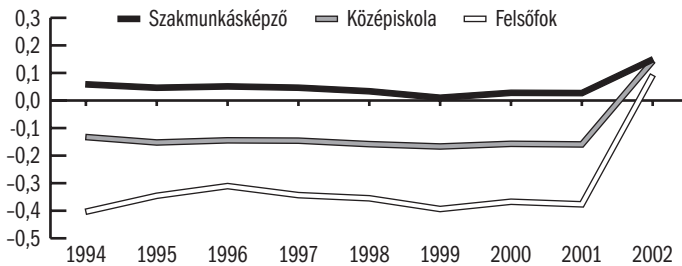
F) Mezőgazdasági és erdőgazdasági foglalkozások

G) Ipari és építőipari foglalkozások

H) Gépközlekedők, összeszerelők, járművezetők

Vegyük először sorra az egyes foglalkozásokat! Az első csoportba a törvényhozók, igazgatási, érdekképviseleti és gazdasági vezetők tartoznak. Itt szerepelnek az önfoglalkoztatók is. A bekerülési valószínűség minden egyes időpontban legmagasabb a felsőfokú végzettség esetében, majd a középiskolai és a szakmunkásképző végzetettek következnek. A bekerülési esélyek mindhárom iskolai végzettség mellett enyhén csökkennek az időben, illetve az utolsó három időpontban lényegében változatlanok.

A második csoport a felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozások, ide a nem vezető beosztású, de diplomás szakismereteket igénylő tevékenységeket folytató munkavállalók kerülnek. Az előző csoporthoz hasonlóan itt is azt látjuk, hogy magasabb iskolai végzettség mellett a bekerülési esélyek minden időpontban magasabbak. Ezen túlmenően a felsőfokú végzettséggel a csoportba kerülés valószínűsége 2000-ig folyamatosan emelkedik, majd kissé csökken, illetve stagnál. A középiskolát és a szakmunkásképzőt végzetettek esetében is látunk némi emelkedést, de az időszak egészére nézve az esélyek lényegében változatlanok (egyetlen, 2000-ben megfigyelt emelkedést kivéve).

Az egyéb, felsőfokú vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozások esetében az első időpont kivételével ugyanazt a keresztmetszeti összefüggést látjuk: magasabb iskolai végzettséggel nagyobbak a bekerülési esélyek, ugyanakkor a felsőfokú és a középiskolai végzettségűek közötti különbségek lényegesen kisebbek, mint az előző két foglalkozási csoport esetében. Ami a bekerülési valószínűségek időbeli változását illeti, a szakmunkásképzőt végzetettek bekerülési valószínűsége mindvégig

igen enyhén emelkedik, illetve az utolsó évre egy jelentősebb ugrás figyelhető meg, a középiskolai végzettségűek esélyei az időszak egészében – hasonló ugrással az időszak végén – lényegében változatlanok. A felsőfokú végzettségűek 1995 és 1999 között – lényegtelen ingadozások mellett – változatlan esélyekkel kerülhetnek be ebbe a foglalkozási csoportba, majd a valószínűség lassan emelkedik, s az ő esetükben is megtalálható a már említett ugrásszerű növekedés az utolsó évben.

Az irodai és ügyviteli (ügyfélforgalmi) jellegű foglalkozásokba a szakmunkásképzőt végzettek az egész időszakban zérus körüli eséllyel kerülnek be. Középiskolai végzettséggel az utolsó év kivételével viszonylag jelentős és lényegében változatlan (0,15 körüli) értékkel lehet a csoportba kerülni, az utolsó 2001-ről 2002-re az esély ugrásszerűen megemelkedik. 1994 és 2001 között a felsőfokú végzettségűek esélyei valamelyest emelkednek vagy stagnálnak, az időszak második felében inkább nőnek, de még 2001-ben is jóval alacsonyabbak, mint a középiskolai végzettségűek megfelelő értéke. 2001-ről 2002-re azután itt is egy ugrást látunk, ráadásul az utolsó időpontban a felsőfokú végzettség marginális hatása már nagyobb, mint a középiskolai végzettségé.

A fennmaradó négy foglalkozási csoport esetében (szolgáltatási jellegű foglalkozások; mezőgazdasági és erdőgazdasági foglalkozások; ipari és építőipari foglalkozások; gépkezelők, összeszerelők, járművezetők) – mind az egyes időpontokat, mind az időbeli tendenciákat tekintve – nagyjából ugyanazt látjuk: először, az iskolai végzettség emelkedésével a bekerülési esély csökken (tehát minden időpontban a szakmunkásképző jelenti a legmagasabb, a felsőfokú végzettség pedig a legalacsonyabb bekerülési esélyt); másodsor: az utolsó időpont kivételével az iskolázottság szerinti esélykülönbségek nem változnak számottevően; harmadszor: 2001-ről 2002-re mindhárom iskolázottság csoport esélyei ugrásszerűen emelkednek, mégpedig olyan módon, hogy a magasabb iskolázottságúak bekerülési valószínűsége gyorsabban nő, ezért az egyes iskolai végzettségek valószínűségei igen közel kerülnek egymáshoz.

A fentiek alapján a következőket állapíthatjuk meg. Két foglalkozási csoport esetében (törvényhozók, igazgatási, érdekképviseleti és gazdasági vezetők; felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozások) az időbeli változások nem számottevők, továbbá az iskolai végzettségek relatív bekerülési esélyei is változatlanok: az iskolai végzettség emelkedésével a bekerülési valószínűség is nő. Ezekben az esetekben tehát nem látunk olyan jeleket, amelyek akár a munkahelyi követelmények újradefiniálására, akár a magasabb iskolázottságúak kínálatának rugalmasabbá válására utalnának. A többi foglalkozási csoport esetében a bekerülési esélyek időbeli változásában két sajátosság figyelhető meg. Egyrészt az időszak legvégén mindhárom iskolázottsági csoport bekerülési esélyei nőnek (ez a legkevésbé a szakmunkásképzőt végzettek irodai és ügyviteli/ügyfélforgalmi jellegű foglalkozásokba kerülési valószínűsége estében igaz), ami a munkahelyi követelmények magasabb iskolázottság irányában történő elmozdulásaként értelmezhető, s egyúttal a referenciakategóriába tartozó iskolai végzettséggel rendelkezők romló munkaerő-piaci esélyeire utal – a nyolc általánost végzettek bármely foglalkozási csoportban kisebb eséllyel helyezkednek el (kiszorítási

hatás). Másrészt e három iskolázottsági csoportban az elhelyezkedési esélyeknek az időszak végén megfigyelhető emelkedése a felsőfokú végzettségűeknél a legnagyobb mértékű. Egyes esetekben (irodai és ügyviteli/ ügyfélforgalmi jellegű foglalkozások; szolgáltatási jellegű foglalkozások; mezőgazdasági és erdőgazdasági foglalkozások) a növekedés olyan mértékű, hogy a felsőfokú végzettségűek bekerülési esélye az utolsó évben eléri vagy meghaladja a két alacsonyabb iskolai végzettségű csoport bekerülési valószínűségét.

Kérdés, hogyan értelmezzük ezeket a változásokat? Mindenekelőtt érdemes leszögezni, hogy a változás leginkább az utolsó évben látható, tehát lehetséges, hogy csak átmeneti jelenségről van szó, amit a GDP növekedésének lassulása és a felsőfokú végzettségűek kínálatának növekedése magyaráz, s a későbbi időpontokban a helyzet megváltozik. Lehetséges azonban az is, hogy tartós tendencia kezdetét látjuk, ami a magasabb iskolai végzettségűek foglalkozások közötti megváltozott reallokációs mintáit mutatja. Ha ez így van, akkor egy olyan változás kezdetét látjuk, ami nemcsak a munkahelyek termelékenységi követelményeinek a munkáltatók által elvégzett újradefiniálásával (korábban alacsonyabb termelékenységű munkahelyek magasabb termelékenységet követelnek meg), hanem az iskolázottsági fokozatokhoz tartozó kínálat átlagos termelékenységének mérséklődésével is összefér. Magyarán, egy olyan tendenciával, hogy rögzített munkahelyi követelmények mellett a munkáltatók azért definiálják újra a munkahelyek ellátásához szükséges iskolai végzettséget, mert az adott iskolázottsághoz tartozó termelékenység romlik. Megnövekedett felsőoktatási beiskolázási arányok, a kohorszok rögzített képességeloszlása mellett, továbbá feltéve, hogy magasabb iskolai végzettséget jobb képességű, tehát termelékenyebb munkavállalók szereznek egy adott kohorszból (változatlanul tartva a munkahelyek termelékenységi követelményeit, valamint a munkahelyek számát) ilyen tendencia kialakulása nem volna meglepő.

Arról van ugyanis is szó, hogy a nagyobb arányban a felsőoktatásba kerülő kohorszok átlagos termelékenysége csökken, mert egyre több gyengébb képességű egyén szerezhet magasabb iskolai végzettséget. Ez természetesen kedvező folyamatnak is tekinthető, mert korábban egy kohorszból az egyének kisebb arányban léptek felsőfokú végzettséggel a munkaerő-piacra, tehát a későbbi kohorszok összes emberi tőkéje emelkedik, de a munkáltató előbb vagy utóbb érzékeli, hogy a felsőfokú végzettség átlagosan alacsonyabb termelékenységgel párosul (különösen így van ez akkor, ha a munkáltatók a felvételnél statisztikai diszkriminációt alkalmaznak, s az egyik indikátor az iskolai végzettség). Ráadásul a magasabb felsőfokú beiskolázási arányok azt is jelentik, hogy az alacsonyabb iskolázottságúak átlagos képességei is romlanak, hiszen a jobb képességűek mind nagyobb arányban szereznek magasabb iskolai végzettséget. Ha pedig ez így van, akkor a munkahelyi követelmények újradefiniálása megnövekedett felsőoktatási kibocsátás, illetve megnövekedett felsőfokú végzettségű kínálat mellett azt is jelenti, hogy a munkáltatók bizonyos, korábban alacsonyabb iskolai végzettséggel betöltött munkakörökbe a korábbinál magasabb iskolai végzettségű munkavállalókat kívánnak felvenni. Ezt a jelenséget legalábbis átmenetileg az is erősíti, hogy a felső-

oktatási létszám gyors felfutása miatt – az oktatás adott személyi és tárgyi feltételei mellett – a felsőoktatási kibocsátás átlagos minősége is romlik. Ezzel egybevág az az eredmény, amit itt látunk. Tudniillik, hogy mindhárom magasabb iskolai végzettségi fokozatban nőtt egyes, korábban igen alacsony iskolai végzettségi követelményeket támasztó foglalkozásokba a bekerülési esély, azaz az igen alacsony iskolai végzettségűek (nyolc általánost, illetve kevesebbet végzettek) ezekből a foglalkozásokból (is) egyre inkább kiszorulnak. Ugyanakkor a felsőfokú végzettséggel ezekbe a korábban alacsony iskolai végzettségű követelményeket támasztó foglalkozásokba gyorsabban nőtt a bekerülési esély – ez mutathatja a felsőfokúak munkakínálatának emelkedését. Fontos: ez a reallokációs folyamat nem feltétlenül befolyásolja a relatív kereseteket. Tehát bizonyos foglalkozásoknak magasabb iskolai végzettségűek előtti megnyitása változatlan relatív bérek mellett is végbe mehet. Ha a relatív bérek változnak, akkor ez leginkább a túlkínálattal függhet össze. Hasonlóképpen: ez nem feltétlenül befolyásolja a magasabb iskolai végzettségűek egyéb munkaerő-piaci mutatóit (munkanélküliségi ráta), a kiszorulás az iskolai végzettségi szintek legalján volna látható.